

HACLA İLGİLİ ÂYETLERİN İŞÂRÎ YORUMU: LETÂ'İFÜ'L-İŞÂRÂT ÖRNEĞİ

Ishârî Tafsîr of Qur'anic Verses Related to Pilgrimage:
The Example of *Latâ'if al-ishârât*

Enver BAYRAM

Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslâmi İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Tefsir Anabilim Dalı,
Tokat, Türkiye.

*Associate Professor, Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic
Islamic Sciences, Department of Tafsir,
Tokat, Turkey.*

enver.bayram@gop.edu.tr, Orcid.org/0000-0001-7624-4528.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12 Ocak / January 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 06 Haziran / June 2022

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June 2022

Cilt / Volume: 21 Sayfa/Pages: 45-64

Atrif / Citation: Bayram, Enver. "Hacla İlgili Âyetlerin İşârî Yorumu: *Letâ'ifü'l-İşârât* Örneği [Ishârî Tafsîr of Qur'anic Verses Related to Pilgrimage: The Example of *Latâ'if al-ishârât*]. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZIFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZIFDER]* 21 (Haziran / June 2022): 45-64.

<https://doi.org/10.51553/bozifder.1057067>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Enver BAYRAM**).

İntihal/ Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

HACLA İLGİLİ ÂYETLERİN İŞÂRÎ YORUMU: LETÂ'İFÜ'L-İŞÂRÂT ÖRNEĞİ

Öz

Bu makalede Kuşeyrî'nin, hacla ilgili âyetleri yorumlarken işârî tefsiri kullanımının mahiyetini ve bu bağlamda âyetleri te'vil biçimini inceleyeceğiz. Tarihsel süreçte müfessirlerin, mensup oldukları ekolün ilkelerini Kur'ân yorumunda dikkate aldıkları görülmektedir. Bu ekollerden biri olan işârî tefsir okulunda müfessirler zâhirî anlamın yanı sıra bâtinî (işârî) mânaya da yer vermiştir. Hatta kimi zaman bu müfessirler zâhirî anlamdan ziyade işârî mânayı önceleyebilmiştir. Bu ekole mensup müfessirlerden biri de Kuşeyrî'dir. Kuşeyrî, işârî tefsir alanında özgün yorum biçimi geliştiren ender müfessirlerdendir. Onun sûfî bir müfessir olmasının rolü bunda yadsınamaz. O, tefsirinde itikâd ve muamelatla ilgili konular yanında ibadetle alakalı hususlarda da işârî yorumlara yer vermiştir. Benzer biçimde müfessir, hac ile ilgili âyetlerin tefsirinde işârî yorumu ön plana çıkarmakta; zâhirî anlamı ikincil olarak değerlendirmektedir. Kuşeyrî hac ibadeti ile ilgili yaptığı işârî yorumları Allah'a yakınlaşma vesilesi olarak değerlendirmiştir. Kuşeyrî'ye göre hac ibadetini yerine getiren kimse çeşitli makamlardan geçerek Allah'a ulaşma noktasında mesafe kat edecektir. Ancak hac ibadetini ifa etmeyenler bu imkândan mahrum kalacaktır. Bu çalışmada Kuşeyrî'nin *Letâ'ifü'l-îşârât* adlı tefsirinde yer alan hacla alakalı işârî yorumlar ele alınacaktır. Öncelikle işârî tefsirin tanımı ve mahiyetine yönelik kısa bir bilgi verilip ardından da Kuşeyrî'nin hac ile ilgili âyetler hakkında yaptığı işârî yorumlar incelenecektir. Bunun yanında tefsirinde geçen bazı tasavvufî kavramlar da açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kuşeyrî, İşârî Tefsir, İbadet, Hac.

Ishârî Tafsîr of Qur'anic Verses Related to Pilgrimage: The Example of *Laṭā'if al-ishârât*

Abstract

We will examine the nature of al-Qushayrî's use of ishârî tafsîr while exegeting the verses about pilgrimage, and in this context, the form of ta'vil of the verses in this article. It seems that in the historical process, mufassirs take into account the principles of the schools they belong to while interpreting the Qur'an. In the ishârî tafsîr school, one of these cults, the mufassirs gave place to the esoteric (ishârî) meaning as well as the apparent meaning. Sometimes these mufassirs were able to prioritize the ishârî meaning rather than the apparent meaning. One of the mufassirs belonging to this school is al-Qushayrî. al-Qushayrî is one of the rare mufassirs who developed an original form of interpretation in ishârî tafsîr. The role of his being a Sufi commentator is undeniable in this. He, in his tafsîr, he included ishârî interpretations on matters related to worship as well as issues related to faith and treatment. Similarly, the mufassir brings the ishârî interpretation to the fore in the tafsîr of the verses about the pilgrimage and considers the apparent meaning as secondary. al-Qushayrî evaluated his ishârî interpretations about the pilgrimage to get closer to Allah. According to al-Qushayrî, a person who performs the pilgrimage will go through various stages and go a long way in reaching Allah. However, those who do not perform the pilgrimage will be deprived of this opportunity. In this study, the ishârî interpretations of the pilgrimage in al-Qushayrî's al-tafsîr named *Laṭā'if al-ishârât* will be discussed. First of all, a brief information about the definition and nature of ishârî tafsîr will be given, and then al-Qushayrî's ishârî interpretations about the verses related to pil-

grimage will be examined. In addition to this, some sufistic concepts in his tafsîr will also be tried to be explained.

Keywords: Tafsîr, al-Qushayrî, Ishârî Interpretations, Worship, Pilgrimage.

Giriş

İslâm dini, ibadetlere Allah-insan münasebeti bağlamında önem atfeder. Zira ibadetler kulu Allah'a yaklaştıran önemli eylemlerdendir. Bu ibadetlerden biri de hacdır. Hür, sıhhatli, zengin, akıllı ve baliğ her Müslümâna ömründe bir defa haccetmek farz kılınmıştır.¹ “Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir.”² âyeti bu duruma işaret etmektedir. Bunun yanında hac, Müslümanlar arasında evrensel İslâmî kardeşliği tesis etmenin en önemli unsurlarından biridir.³ Hac ibadeti Mekke'nin fethinden önce farz kılınmış, fakat müşriklerle ilişkilerin iyi olmaması sebebiyle Müslümanlar ancak fetih-ten sonra hacca gidebilmişlerdir.⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de namazdan, zekâtta ve oruçtan daha genel anlamda bahsedilirken hacdan ise daha ayrıntılı bir şekilde söz edilmektedir. Söz konusu âyetlerde⁵ haccın hikmeti, ihtiva ettiği ibadetlerin ifa şekli, hac yasakları, haccın cereyan ettiği mekânların tarihçesiyle ilgili önemli bilgi ve hükümlerin yer aldığı görülmektedir.⁶ Bununla ilgili bilgilerin tafsîlâtına dirâyet ve işâret tefsirlerinde değinilmektedir. Dirâyet tefsirinin bir türü olarak değerlendirebileceğimiz işâret tefsirlerinde ise konunun işâri/bâtınî boyutuna yer verilmektedir. Bu tefsirlerden biri de Kuşeyrî'nin yazdığı tasavvufî tefsirdir.

Kuşeyrî; tefsir, tasavvuf, fıkıh, kelâm hadis, gramer, lügat ve edebiyat

¹ 'Abdullâh b. Mahmûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li tâlîli'l-muhtâr* (Beyrut: er-Rissâletü'l-Âlemiyye, 2009), 1/433.

² Âl-i İmrân 3/97.

³ Mehmet Altuntaş, “Evrensel İslâm Kardeşliğinin Tesisi Ve Kur'ân'da Hac İbadeti”, *Sosyolojik ve Psikolojik Boyutlarıyla Hac* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 53.

⁴ Abdülkerim Özaydın, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/386.

⁵ Hac ile ilgili âyetlere bk. el-Bakara 2/125-128, 158, 189, 196-203, 217; Âl-i İmrân 3/96-97; el-Mâide 5/1-2, 95-97; et-Tevbe 9/1-3, 19; el-Hac 22/25-37; el-Feth 48/25-27.

⁶ Rahmi Yaran “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/410.

gibi ilim dallarında ilim tahsil etmiş küllî bir âlimdir. Birçok ilimde geniş bir bilgi birikimine sahip olmasının yanında mutasavvıf kimliğiyle de ön plana çıkmış ve meşhur tefsiri *Letâ'ifü'l-işârât*'ı kaleme almıştır. *Letâ'ifü'l-işârât*, işârî tarzda yazılmış bir tefsirdir. Kuşeyrî, söz konusu eserde itikâda ve muamelata dair konuları işârî tarzda yorumladığı gibi amelle ve ahkâmla ilgili meselelere de işârî yorumlar getirmekten geri durmamıştır.⁷ O, tefsir ettiği âyetlerin önce zâhirî anlamına değinmiş, ardından söz konusu âyeti işârî olarak yorumlamıştır. Bununla beraber o, bazen sadece âyetin zâhirî anlamına değinmekle yetinmiş, bazen de doğrudan işârî mânaya yönelmiştir.⁸ Kuşeyrî'nin bu metotla ele alıp incelediği âyet gruplarından biri de amel ile ilgili âyetlerdir. Bu itibarla Kuşeyrî, haccın kapsamına giren konu ve kavramları tefsirinde işârî yönden izah etmiştir. Kuşeyrî'nin hac ile ilgili âyetleri nasıl ele aldığı, hangi metot çerçevesinde tefsir ettiği, bu hususta işârî mânadan ne derece istifade ettiği çalışmamızın amacını oluşturmaktadır. Çalışmamızda öncelikle işârî tefsir kavramı ele alınacak, daha sonra Kuşeyrî'nin hac ile ilgili âyetlere yaklaşımı incelenecektir.

1. İşârî Tefsir ve Mahiyeti

Ş-v-r kökünden türeyen işâret kelimesi sözlükte, “bir nesneyi gösterme; bir anlamı üstü kapalı bir şekilde ifade etme, kaş ve göz ile işaret etme, latif olmasından dolayı ibare ile anlatılmayan hususları dolaylı ve kinâyeli bir sözle anlatma”⁹ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufî ıstılahta ise işâret, “maksadı söz aracılığı olmadan başkasına bildirme; ibareyle anlatılmayan, yalnızca ilham, keşf gibi yollarla elde edilmiş bilgi ve sezgi sayesinde anlaşılabilir kadar gizli olan mâna”¹⁰ olarak tanımlanmaktadır.

⁷ ‘Abdülkerim Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, thk. İbrâhîm el-Besyûnî (Mısır: el-Hey'eti'l- Mısıriyyeti li'l-Kitâb, ts.), 1/165.

⁸ Bk. Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 1/35,136, 144,155; 2/632, 580; 3/451, 697.

⁹ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcî'l-luğa*, thk. Ahmed Abdülğafur Attar (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1987), “Şvr”, 2/704-705; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Dâru Sadr, 1414h.), “Şvr”, 4/436; Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*, çev. Abdullah el-Khalidî (Lübnan: y.y., 1996), 1/201; Refik Acem, *Mevsûatü mustalahâtü't-tasavvufi'l-İslâmî* (Lübnan: y.y., 1999), 62; İsmail Durmuş, “Kinaye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/34; Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/424.

¹⁰ Uludağ, “İşârî Tefsir”, 23/424; Durmuş, “Kinaye”, 26/34; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*

Keşf ve ilhamla Kur'ân âyetlerinin bir kısmının ya da tamamının yorumlandığı tefsirlere işârî (remzî) tefsir denir. Başka bir deyişle işârî tefsir, “Yalnız tasavvuf erbabına açılan bir takım gizli anlamlar ve işaretler yoluyla Kur'ân'ı açıklamak” demektir.¹¹ Bu açıdan İbn Acîbe (öl. 1224/1809) de işârî tefsiri şöyle izah etmektedir: “İşâret ehlinin tefsiri, lafızdan anlaşılan (zâhirî mâna) ortaya konulduktan sonra lafzın zâhirinin muktezasının dışında, âyetten onlara açılan birtakım semboller ve ince mânalardan ibâret (olan bir tefsir)dir.”¹² Yani sûfînin yaptığı tefsir beş duyu organının, aklın, vahyin ve mütevâtir haberin yanı sıra havâtır, ilm-i ledün, müşâhede, mükâşefe, keşif, ilham, muhâdese, mârifet, basîret, feth, ferâset, rüya, tecelli, yakîn, vârid gibi¹³ mânevî yollara dayanmaktadır.¹⁴ Ancak bâtinî/işârî mâna zâhir mânanın alternatifini değil, onun tamamlayıcısıdır.¹⁵

Sûfî müfessirin yaptığı tefsir, onun, içinde bulunduğu makamda iç dünyasında hâsıl olan ilham ve işaretlere dayanmaktadır. Bu nedenle de sûfîlerin ortaya koydukları tefsire tefsir değil, “işâret” adı verilmiştir. Yine tasavvufî tefsire de “işârî tefsir” denilmiştir.¹⁶ Fakat bu durum “işârî tefsiri” ilk olarak ortaya koyana göre böyledir. Yoksa onu nakledene nispetle bir “işârî tefsir” değildir.¹⁷ Var olan bilginin daha sonra başkası tarafından aktarılması ise bir rivâyetten ibarettir.¹⁸

(Ankara: AÜİF Yayınları, 1974), 19; Ahmet Yıldırım, “İslam Düşünce Geleneğinde İşârî ve İrfânî Yorum”, *İslam ve Yorum Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar* (Malatya: TDV Yayınları, 2017), 2/468.

¹¹ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 2/261; Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî, *Menâhîlu'l İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996), 2/66; Uludağ, “İşârî Tefsir”, 23/424; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 19; Muhammed Ali Sâbunî, *et-Tibyân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: y.y., 1981), 169.

¹² Ahmed el-Hasenî İbn Acîbe, *Tefsîru'l-Fâtihati'l-kebir*, thk. Bessâm Mahmûd Bârûd (Abu Dabi: el-Mücemmeu's-Sekâfî, 1999), 1/133; Uludağ, “İşârî Tefsir”, 23/425.

¹³ Tasavvufî kavramlar için bk. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Ağaç Yayınları, 2009).

¹⁴ Ali Akpınar, “İşârî Tefsir ve Kuşeyrî'nin Besmele Tefsiri”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9 (2002), 61-62.

¹⁵ Hüseyin Çelik, *Kur'ân'a İşârî Yaklaşımlar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021), 40.

¹⁶ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 19.

¹⁷ Mahmut Ay, “İşârî Tefsiri Yeniden Düşünmek”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2011), 106.

¹⁸ Çelik, *Kur'ân'a İşârî Yaklaşımlar*, 21.

İşârî bir yorumun makbul addedilebilmesi için şu şartları taşıması gerekmektedir:

1. Bâtînî mânâ zâhirî mânâ ile çelişmemelidir.
2. Varsayılan bâtinî/işârî mânaya muhâlif şer'î veya aklî bir muâriz bulunmamalıdır.
3. Varsayılan bâtinî/işârî mânanın doğruluğuna dair başka bir nas ya da açık bir delil bulunmalıdır.
4. Bâtînî/işârî mânanın tek/yegâne mânâ olduğu ileri sürülmemelidir.¹⁹

İşârî yorumun iki maksadı vardır: Birincisi, âyetlerin ikincil mânalarına gidip onların mânevî hayatla irtibatlı hükümlerini ortaya çıkarmaktır. İşte “işâret” ifadesi de bunu karşılamaktadır. Örneğin birincil anlam olarak cihatla ilgili bir âyetten savaş hukukuna yönelik hükümler çıkartmak mümkündür. Bunun yanında sûfinin söz konusu âyetten çıkaracağı işâret “nefisle cihat yapmak” olacaktır. İkinci maksadı ise ahlâkla ilgili âyetlerin yorumlanmasıdır.²⁰ Yine “İbrâhîm ve İsmâîl”e, ‘Tavaf edenler, ibadete kapananlar, rükû ve secde edenler için evimi temiz tutun.’ diye emretmiştik.”²¹ âyetinin işârî yorumuna göre Kâbe’nin temiz tutulmasındaki maksat kalplerin temiz tutulması ve onun nefsanî ve şeytanî düşüncelerden arındırılmasıdır. Zira kalp Allah’ın kiblesidir.²² Şimdi Kuşeyrî’nin, *Letâ’ifü’l-İşârât* tefsiri bağlamında hac ibadetine yönelik yer verdiği işârî yorumlarını ele alabiliriz.

2. Hacla İlgili Âyetlerin İşârî Yorumu

Kuşeyrî’nin hacla ilgili âyetleri işârî olarak yorumlamasını haccin tanımını, mahiyeti ve hacla ilgili bazı kavramlar çerçevesinde ele alıp inceleyeceğiz.

¹⁹ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 21; Uludağ, “İşârî Tefsir”, 23/425.

²⁰ Ekrem Demirli, “Kuşeyrî’den İbnü’l-Arabî’ye İşârî Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşârî Yorumdan Tahkike Doğru Kur’an-ı Kerim Yorumculuğunun Gelişimi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi]* 40 (2013), 127.

²¹ el-Bakara 2/125.

²² Ebû Muhammed Sadrüddin Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî, *Arâisü’l-beyân fî Hakâiki’l-Kur’an*, thk. Ahmed Ferid (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2008), 1/62, 69-70; 2/535-536. Ayrıca bk. Enver Bayram, “Rûzbihân-ı Baklî’nin Arâisü’l-Beyân’ında İbadetlere Dair Bazı İşârî Yorumlar”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Amasya İlahiyat Dergisi = Amasya Theology Journal]* 7/11 (2018), 201-219.

2.1. Haccın Tanımı ve Mahiyeti

Hac kelimesi sözlükte, “gitmek, yönelmek; ziyaret etmek” gibi anlamlara gelmektedir.²³ Bir fıkıh terimi olarak ise hac, “İmkânı olan her Müslümanın belirlenmiş zaman içinde Kâbe, Arafât, Müzdelife ve Mina’yı ziyaret etmek ve belli bazı dinî rükünleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadeti ifade etmektedir.”²⁴

İslâmî kaynaklara göre haccın Hz. Âdem dönemine kadar uzanan bir tarihi vardır. Bir kısmı İsrâîliyattan olan rivâyetlere göre Kâbe’yi önce melekler tavaf etmiş, ardından da Hz. Âdem, Allah’ın emriyle Mekke’ye gitmiş, Arafât’ta Hz. Havvâ ile buluşup kendisine Kâbe’nin etrafındaki hacla ilgili mukaddes yerleri gösteren meleklerin rehberliğinde haccetmiştir. Hz. Şîr’in peygamberliği esnasında tamir ettiği Kâbe, Nûh tûfanının ardından uzun zaman yer altında kalmış ve sonunda Hz. İbrâhîm ile oğlu İsmâil tarafından eski temelleri bulunarak yeniden inşa edilmiştir. Bu duruma “Bir zamanlar İbrâhîm, İsmâil ile beytin temellerini yükseltirken...”²⁵ âyetiyle işaret edilmektedir.²⁶

İşâret yorumunda haccın “yönelmek” anlamına geldiğini beyan eden Kuşeyrî, bunun ise ya Hakk’ın evine ya da Hakk’a yönelmek olduğunu dile getirmektedir. Hakk’ın evine yönelmenin avamın, Hakk’a yönelmenin ise seçkinlerin haccı olduğunu beyan etmektedir. Kuşeyrî, “Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin; engellenirseniz kolayınıza gelen bir kurban gönderin.”²⁷ âyetinin tefsirinde haccın tamamlanabilmesi için onun rükünlerinin, sünnetlerinin ve diğer şartlarının yerine getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bunun yanında o, bazı durumlar hariç zorunlu olan kurbanın kesilmesinin gerekliliğini belirtmektedir.²⁸ Böylece haccın şartlarına ve rükünlerine dikkat çeken

²³ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm Ferâhidî, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdi Mahzumî - İbrâhîm es-Semaraî (b.y: y.y., ts.), “Hacce”, 3/9; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sadr, 1414h.), “Hacce”, 2/226.

²⁴ Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîlî'l-muhtâr* 1/433; Râğîb İsfahânî, *el-Müfredât*, çev. Yûsuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 366; Ömer Faruk Harman, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/382.

²⁵ el-Bakara 2/127.

²⁶ Özeydî, “Hac”, 14/386.

²⁷ el-Bakara 2/196.

²⁸ Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-İşârat*, 1/163.

Kuşeyrî, haccın yönelmek anlamına geldiğini belirtmekte, bunu da zâhiri ve işârî yönden izah etmektedir.

Kuşeyrî, “Hac bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse, bilsin ki hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapmak ve tartışıp çekişmek yoktur. Ne hayır işleseniz Allah onu bilir. Azık edin; kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır. Öyleyse bana saygı duy, ey akıl sahipleri!”²⁹ âyetinin tefsirinde haccın zamanına da değinmektedir. Ona göre hac belli bir vakitte eda edilir. İhram ancak hac aylarında giyilebilir. O vakti kaçıran kimse ise haccı kaçırmış olur. Kuşeyrî, bedenle yapılan haccın belli aylarda olduğunu vurguladıktan sonra bu hususla ilgili işârî yorumlara yer vermekte ve şunları ifade etmektedir: “Kalplerin haccının da belli vakitleri vardır. Bu hac, o vakitlerde sahih olabilir. Bunlar gençlik günleridir.”³⁰ Yine o, âyetteki “günaha sapmak ve tartışıp çekişmek yoktur.” ifadesinin tefsirinde irade sahibi bir kimsenin iradesine sahip çıkarak gerek nefsin hazları gerekse dünya malı, makam sevgisi gibi nedenlerden dolayı kimseyle kavga edilmemesinin lüzumuna dikkat çekmektedir. Bunun yerine hacca niyet eden kimse, Allah’ın ihsanını ve rızasını istemeyi, azabı iktiza eden şeylerden uzaklaşmayı, günahlardan ve isyandan geri durmayı irade etmelidir.³¹

Kuşeyrî, haccın yapılışına dair kendi görüşlerini aktarmakta ve bu hususta haccın nefisle ya da kalple yapılabileceğini beyan etmektedir. Nefsiyle hacceden kimsenin önce ihrama girdiğini, vakfesini yaptığını, sonrasında Kâbe’yi tavaf ettiğini ve sa’y ibadetini yapıp tıraş olduğunu bildirmektedir. Kalbiyle hacceden kimsenin de aynı sırayı takip ettiğini belirten Kuşeyrî, bu kimselerin ihram giymelerinin açık bir niyet üzere sahih bir inançla gerçekleştiğini, sonra şehvet ve günah elbisesinden soyutlanıp sabır ve fakr³² elbisesi kuşandığını ifade etmektedir. Bunun yanında hazlarından kendini koruyup düşüncesinden de kuruntuları-

²⁹ el-Bakara 2/197.

³⁰ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-îşârât*, 1/165.

³¹ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-îşârât*, 1/166.

³² Fakr, “İnsanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması veya kendisini her zaman Allah’a muhtaç bilmesi anlamında tasavvuf terimidir.” Bk. Süleyman Uludağ, “Fakr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 1995), 12/132-134.

nı temizlediğini beyan etmektedir.³³ Görüldüğü gibi Kuşeyrî, zâhiren haccın nasıl yapıldığını ifade ettikten sonra haccın nasıl yapılması gerektiğine dair işârî görüşlerini de aktarmaktadır.

En faziletli haccın “succ” ve “acc” diye isimlendirildiğini belirten Kuşeyrî; succ’un kan akıtmak, acc’ın ise telbiyede sesi yükseltmek olduğunu izah etmektedir. Bunun yanında o, nefsin kötü özelliklerinin yok edilmesi adına “nefis” kanının da akıtılmasının önemine dikkat çekmekte ve sürekli yardım istemekle de “sır”rın³⁴ sesinin yükseltilebileceğini beyan etmektedir. Hakk’ın çağrısına icabet etmenin ise yakınlık mekânlarında durmakla gerçekleşebileceğini ifade etmektedir.³⁵ Yine o, bu meyanda Hac sûresinin 28. âyetinin tefsirinde kurban kesmek ve sadaka vermekle Hakk’a yaklaşılabileceğini, kuruntu ve iradenin “umutsuzluk” bıçaklarıyla kesilmesi gerektiğini beyan etmektedir.³⁶ Böylece Kuşeyrî, en faziletli haccın çeşitlerine değindikten sonra bu hususta işârî yorumlara yer vermektedir.

Kuşeyrî, “Sana haram ayı, onda savaşmayı soruyorlar. De ki: Onda savaşmak büyük günahdır. Allah’ın yolundan menetmek ve O’nu inkâr etmek, Mescid-i Harâm’dan (insanları) engellemek, halkını oradan çıkarıp sürmek ise Allah katında daha büyük günahdır.”³⁷ âyetinin tefsirinde hac aylarından olan haram aylarda savaşmanın fenalığına da dikkatleri çekmektedir. Bu hususta o, günahların bir kısmının diğer kısmına oranla daha şiddetli, mâna bakımından da daha çetin olduğunu beyan etmektedir. Bu nedenle nefis hata yaptığında ona verilecek ceza yanma iken kalp hatasının sonucu ise ayrılıktır. Öyle ki gafletin kalp üzerindeki etkisi günahın nefisler üzerindeki zararından daha çoktur. Zira nefis hazdan, kalp ise Hak’tan ayrı düşmektedir.³⁸

Kuşeyrî, “Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere

³³ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-İşârât*, 1/163.

³⁴ “Sır” kelimesi, “sadece Allah’ın bildiği ya da az sayıda insan tarafından bilinen özel bilgi” ve “ruhun bir idrak mertebesi” şeklinde iki anlamda kullanılmaktadır.” Bk. Necdet Tosun, “Sır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2009), 37/115.

³⁵ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-İşârât*, 1/163.

³⁶ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-İşârât*, 2/540.

³⁷ el-Bakara 2/217.

³⁸ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-İşârât*, 1/175.

bir hidâyet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir.”³⁹ âyetinin tefsirinde haccı, Kâbe'yi ve Kâbe'nin sahibini ziyaret etmek olarak ikiye ayıran görüşü nakletmektedir. Buna göre nefsiyle niyetlenenler Kâbe'yi ziyaret ederken kalbiyle yönelenler ise evin sahibini müşâhede⁴⁰ ederler. Bu nedenle Kâbe'ye giden yol çeşitli nedenlerle engellense de evin sahibine giden yol asla kapanmaz.⁴¹ Nihâyetinde Kuşeyrî, bir taraftan bedenle haccını yerine getirirken diğer taraftan da kalp ile bu ibadete hazır olmanın ve kalbi buna açmanın önemine vurgu yapmaktadır.

2.2. Hacla İlgili Bazı Kavramlar

2.2.1. İhram

İhram kelimesi sözlükte, “haram kılmak, mahrum bırakmak, haram aylarına veya Harem bölgesine girmek” gibi anlamlara gelmektedir.⁴² Terim olarak ise, “Hac veya umreye niyet eden kimsenin diğer zamanlarda yapması helâl olan bazı davranışları, hac ve umrenin rükünlerini veya bütün âdâbını tamamlayıncaya kadar kendine haram kılmasını ifade etmektedir.”⁴³

Haccedecek kimsenin ihrama girmesinin gerekliliğine vurgu yapan Kuşeyrî, kişinin nefsiyle yani bedeniyle ihrama girdiği gibi mânevî olarak da ihrama girmesinden bahsetmektedir. Ona göre bu, ancak sahih niyetle, günahlardan soyutlanmakla ve düşüncesini kurntularından temizlemekle mümkün olmaktadır.⁴⁴ Nasıl ki zâhirî hac anında hastalık ya da başka bir nedenden dolayı kişi ihramdan çıkmak zorundan kalıyorsa aynı şekilde kalbe gelen vâridât hasta olduğunda

³⁹ Âl-i İmrân 3/96.

⁴⁰ Müşâhede sözlükte “görmek, şahitlik etmek, gözlemlemek; bir nesnenin hakikatine vâkıf olmak” anlamlarına gelmektedir. Bir tasavvuf terimi olarak ise, “Allah'ın zuhur ve tecellilerini görmeyi, seyir ve temaşa etmeyi ifade eder.” Müşâhedenin; gözün, kalbin, ruhun ve sırrın müşâhedesini gibi mertebeleri vardır. Bk. Süleyman Uludağ, “Müşâhede”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/152-153.

⁴¹ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 1/260.

⁴² İbn Manzûr, “Hrm”, 12/122.

⁴³ Salim Ögüt, “İhram”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/539.

⁴⁴ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 1/163-164.

veya niyetler bozuk olduğunda iş teklife⁴⁵ dönmektedir.⁴⁶ Bu nedenle kalbiyle ihrama giren kimse bu yoldan kendisini döndürmeye çalışan her engeli aşmalı, her niyeti geri çevirmelidir. Niyetini temizleyen kimse mahcubiyet suyuyla başkasının tesirlerinin kirlerinden temizlenir. Sonra o kimse hayâ sonra vefâ sonra safâ suyuyla temizlenir. Elbisesinden soyutlandığında ise bütün kötü ahlâkından uzaklaşır. Nefsinin ihramından çıkıp Rabbinin evine yönelen kimse kalbiyle yeni bir ihrama girmiş olur. Nefsinin evinden çıkıp Rabbinin evine yöneldiği gibi Rabbinin evinden de tekrar Rabbine doğru çıkar.⁴⁷ Görüldüğü gibi Kuşeyrî, bedenle beraber kalbiyle ihrama girmenin sadece bedeniyle ihrama girmekten daha önemli olduğunu belirtmekte ve bu durumu işârî tarzda ele almaktadır.

Allah'ın bazı hayvanları helâl, bazı hayvanları da haram kılmasının bir illete binaen olmadığını beyan eden Kuşeyrî, “Ey iman edenler! Sözleşmeleri yerine getirin. İhramda bulunduğunuz sırada avlanmayı helâl saymamanız şartıyla, size bildirilecek olanlar dışındaki “en’âm” denen hayvanlar sizin için helâl kılınmıştır. Şüphesiz Allah dilediği gibi hükmeder.”⁴⁸ âyetinin tefsirinde Allah'ın ihramlıya avlanmayı özellikle yasakladığını ifade etmektedir. Zira ihramlı kimse Allah'a yönelmiş olmakla nefsinin nasibinden uzaklaşmış demektir. Dolayısıyla ona yakışan şey canlılara eziyet vermekten kaçınmaktır.⁴⁹ Ayrıca ârif, Hakk'ın avıdır. Avın ise avı olmaz. İhramlı kişi bir av öldürdüğünde ona kefaret gerekir. Ârif kimseye de Allah'tan başkasına meylettiğinde, istek ve arzularını hesaba kattığında onun da kefaret ödemesi gerekir. Onun kefareti de Allah'tan başka her şeyden soyutlanmaktır.⁵⁰ Dolayısıyla Kuşeyrî, ihramlı kimsenin ihram yasaklarına dikkat etmesinin lüzumuna değinmekte, ayrıca bu durumu işârî yönden yorumlamaktadır.

⁴⁵ Teklif, “Allah'ın kulunu bir işi yapma veya yapmama hususunda yükümlü tutması anlamında terim.” Bk. Mustafa Sinanoğlu, “Teklif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/385.

⁴⁶ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-İşârât*, 1/163.

⁴⁷ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-İşârât*, 1/264.

⁴⁸ el-Mâide 5/1.

⁴⁹ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-İşârât*, 1/397.

⁵⁰ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-İşârât*, 1/449.

2.2.2. Kâbe-Tavaf

Kâbe sözlükte, “küp şeklinde nesne” anlamına gelmektedir.⁵¹ Terim olarak, “İslâm inancına göre yeryüzünde yapılan ilk mâbed, Müslümanların kiblesi olan evdir.”⁵² Tavaf ise sözlükte, “bir şeyin çevresinde dönmek, dolaşmak”⁵³ anlamına gelirken terim olarak, “Kâbe’nin etrafında usulüne uygun biçimde dönmektir.” Kâbe’nin etrafında her bir dönüşe “şavt” denir. Yedi şavt ise bir tavafı oluşturur.⁵⁴

Kâbe’nin taştan bir yapı olmasına rağmen Allah’ın onu ezeliğe izafet ettiğini beyan eden Kuşeyrî, Kâbe’ye yaratılmışlığı yönüyle bakan kimsenin ondan uzaklaşacağını, ona izafe edildiği şeyi dikkate alarak bakan kimsenin ise ona ulaşacağını beyan etmektedir.⁵⁵ Ona göre ev, yani Kâbe taştan yapılmışken insan çamurdan yaratılmıştır. Allah, hac-cı farz kılmakla adeta taşı çamura bağlamıştır. Dolayısıyla çamur taşla beraberdir.⁵⁶ Buradan hareketle Kuşeyrî, yaratılmışların ve “başka” denilen şeylerin ezeli olan Allah’a ulaşmasının gerçek anlamda mümkün olamayacağını belirtmektedir.⁵⁷ Yine Kuşeyrî, Allah’ın taştan yarattığı evin bu denli değerli olduğundan hareketle evin sahibinin değerinin bundan kat kat fazla olacağını ifade etmekte ve nasıl ki çeşitli tehlikeler ve uzun mesafeler aşılarak bu eve ulaşıyorsa aynı şekilde meşakkatlere tahammül etmeden ve rahatlığı bırakmadan bu evin sahibine ulaşamayacağını beyan etmektedir.⁵⁸ Başka bir deyişle “eve girmek” gerçekte nefsin alışkanlıklarından çıkmakla mümkündür.⁵⁹ Görüldüğü gibi Kuşeyrî, bir taraftan Kâbe’nin maddî olan yapı malzemesine dikkat çekerken diğer taraftan da mânevî durumuna işaret etmektedir.

Kâbe’nin yerinin uygun kılındığını belirten Kuşeyrî, “İbrâhîm’i

⁵¹ Ferâhidî, “Ka’b”, 1/207; İbn Manzûr, “Ka’b”, 1/718.

⁵² Sadettin Ünal, “Kâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/14.

⁵³ Ferâhidî, “Tv’f”, 7/458; İbn Manzûr, “Tv’f”, 9/225.

⁵⁴ Salim Öğüt, “Tavaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/14; Hayreddin Karaman vd., *İlmihal İman ve İbadetler* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.) 1/529.

⁵⁵ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-ışârât*, 1/122-123.

⁵⁶ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-ışârât*, 1/261.

⁵⁷ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-ışârât*, 1/449.

⁵⁸ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-ışârât*, 1/261.

⁵⁹ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-ışârât*, 1/262.

Beytullah'ın bulunduğu yere yerleştirdiğimizde de şöyle demiştik: 'Bana hiçbir şeyi ortak koşma; tavaf edenler, kıyamda duranlar, rükûa ve secdeye varanlar için evimi tertemiz tut.'⁶⁰ âyetinin tefsirinde Kâbe'nin, Nûh tûfanı sırasında dördüncü kata yükseltildiğini, daha sonra Allah'ın Hz. İbrâhîm'e Kâbe'yi daha önceki temellerine göre inşa etmeyi emrettiğini beyan etmektedir. Bunun yanında o, söz konusu âyette geçen "evimi tertemiz tut." ifadesini de işârî tarzda yorumlamaktadır. Buna göre Kâbe'nin temiz tutulması kalbin Allah'ın zikri dışında her şeyden boşaltılmasıdır.⁶¹ Ayrıca o, Bakara sûresinin 125. âyetinin tefsirinde işâret dilinde Allah'ın evinin insanın kalbi olduğunu ifade etmekte ve bu durumu tasavvuftaki hal ve makamlara göre şöyle açıklamaktadır:

Evin temizlenmesi onu kir ve pisliklerden arındırmak demek iken kalbin temizlenmesi başkalarını ve hemcinslerini dikkate almaktan kalbi korumak demektir. Hacıların Kâbe'yi nasıl tavaf edecekleri şeriatla mâlumdur. Mânaların tavafı ise hakikat ehline bilinir. Âriflerin kalplerini mânalar tavaf eder. Muvahhidlerin kalplerinde ise hakikatler itikâfa girer. Onlar telvîn (değişim), diğerleri temkin (sübût) ehlidir. Niyet sahiplerinin kalpleri sürekli cömertlik kapısına boyun bükmeyle durur. Muvahhidlerin kalpleri her zaman vuslat yaygısında rükû edicidir. Vecd⁶² sahiplerinin kalpleri her zaman Kur'ân nurunda secde edicidir.⁶³

Kâbe'nin Allah katındaki değerine değinen Kuşeyrî, "Allah Kâbe'yi, Beytülharâm'ı, haram ayı, boyunları bağısız ve bağlı kurbanlıkları insanların maddî ve mânevî hayatları için destek kıldı. Bu, Allah'ın göklerde ve yerdeki her şeyden haberdar olduğunu ve Allah'ın her şeyi bildiğini anlamanız içindir."⁶⁴ âyetinin tefsirinde Allah'ın dünyada Kâbe'nin bir sığınak olmasına hükmettiğini beyan etmektedir. Öyle ki her emel sa-

⁶⁰ el-Hac 22/26.

⁶¹ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-İşârât*, 2/538.

⁶² Vecd, "Arapça, bulmak anlamındadır. Sâlikin zorlaması, istemesi olmadan kalbe gelen hâle vecd denir. Hakk'ın sırrına muttali olduğu zaman, ruhun ulaştığı huşûya denir. Bir başka tanıma göre vecd; zikrin tatlılığı hissedildiğinde, ruhun şevkin galebesine tahammülden âciz kalmasıdır." Bk. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Ağaç Yayınları, 2009), "Vecd", 285.

⁶³ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-İşârât*, 1/122-123.

⁶⁴ el-Mâide 5/97.

hibi oraya sığınır. İstikâmetten ayrılan her kimse orayı ziyaret etmenin bereketiyle tekrar hidâyete erişir.⁶⁵

İnsanın hem bedeniyle hem de kalbiyle Kâbe'yi tavaf ettiğini belirten Kuşeyrî, kalplerin tavafının izzetin müşâhedesi etrafında gerçekleştiğini beyan etmektedir.⁶⁶ Yine o kimse nefsiyle Kâbe'nin etrafında dönerken kalbiyle semânın melekûtunda, sırrı ile melekût mekânlarında dönmektedir.⁶⁷ Bu meyanda Kuşeyrî, “O zaman biz Kâbe'yi insanların gidip gelip ziyaret edecekleri bir makam ve bir güvenlik yeri yaptık.”⁶⁸ âyetinin tefsirinde Allah'ın Kâbe'yi insanlar için bir ziyaretgâh ve sığındıkları bir güven yeri yaptığını belirtmektedir. Öyle ki Kâbe ve civarına giren kimse emniyet mahalline girmiş olur. O öyle bir evdir ki kendisini tavaf edeni kalbiyle tavaf eder. Onu ziyaret eden her zaman kazançlı çıkar.⁶⁹ Görüldüğü gibi Kuşeyrî, tavafın sadece bedenle olmadığını, mamafih asıl olması gerekenin bedenle beraber kalbin de tavaf etmesi olduğunu işârî tarzda beyan etmektedir.

Kuşeyrî, “Siz de İbrâhîm'in makamından kendinize namaz kıla- cık bir yer edinin.”⁷⁰ âyetinin tefsirinde Allah için bir adım atan Hz. İbrâhîm'in ayak izinin kıyamete kadar bir ikram olarak bütün Müslümanların kiblesi olduğunu beyan etmektedir.⁷¹ İbrâhîm makamı işârî yorumda Hz. İbrâhîm'in himmetleriyle durduğu yerdir. Bir başka görüşe göre de İbrâhîm'in makamı Hakk'a teslim olmaktır.⁷² Böylece Kuşeyrî, İbrâhîm makamını zâhirî anlamda açıkladıktan sonra onun işârî boyutuna değinmektedir.

2.2.3. Safâ-Merve ve Sa'y

Sa'y sözlükte, “çalışmak; yürümek, koşmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁷³ Bir fıkıh terimi olarak ise, “Hac ve umre tavaflarından

⁶⁵ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 1/449.

⁶⁶ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 1/163.

⁶⁷ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 2/540.

⁶⁸ el-Bakara 2/125.

⁶⁹ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 1/122-123.

⁷⁰ el-Bakara 2/125.

⁷¹ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 1/123.

⁷² Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 1/262.

⁷³ Ferâhidî, “Sa'y”, 2/202; İbn Manzûr, “Sa'y”, 14/385.

sonra Safâ tepesinden başlayarak dördü gidiş, üçü dönüş olmak üzere Safâ ile Merve tepeleri arasında toplam yedi defa gidip gelmeyi” ifade etmektedir.⁷⁴

Safâ ve Merve'nin Kâbe'nin etrafında bulunduğunu belirten Kuşeyrî, sa'y olayının Safâ ve Merve arasında gerçekleştiğini beyan etmektedir. Safâ ve Merve'nin Allah'ın işaretleri olduğuna değinen Kuşeyrî, “Safâ ile Merve Allah'ın nişanlarındandır.”⁷⁵ âyetinin tefsirinde bunların müşâhede ve resimler⁷⁶ olduğunu ifade etmektedir. Öyle ki bu işaretler yüceltilir ve ziyaret edilir. Zira onlar sevenlerin işaretleridir.⁷⁷ Ona göre sırların da sa'yı vardır. Sırların say etmesi ise celalin keşfi ve cemalin lütfundan ibaret olan iki safâ arasındadır.⁷⁸ Bunun yanında o, Safâ ve Merve arasında sa'y yapan kimsenin her türlü beşerî kirden ve insani afetten arınacağını belirten Kuşeyrî, saçın kesilmesiyle de kendisinde kalmış bütün alaka ve ilgilerden kesileceğini beyan etmektedir.⁷⁹ Böylece Kuşeyrî, Safâ ve Merve arasında gerçekleşen sa'y olayını zâhirî yönden açıkladıktan sonra bu olayın işârî boyutunu ele almaktadır.

2.2.4. Arafât-Vakfe

Arafât kelimesi sözlükte “bilme, anlama, tanıma; güzel koku” gibi mânalara gelmektedir.⁸⁰ Terim olarak, “Mekke'nin doğusunda, haccın en önemli rüknü olan vakfenin yapıldığı yerdir.”⁸¹ Vakfe ise sözlükte, “durmak, ayakta durmak, bir yerde beklemek” gibi anlamlara gelirken⁸² terim olarak, “Hac ibadetini yerine getiren kişinin belirli bir zaman di-

⁷⁴ Salim Ögüt, “Sa'y”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/206.

⁷⁵ el-Bakara 2/158.

⁷⁶ Resm, “Arapça bir şeyin izi, örf ve alâmet gibi mânalara gelir. Ezelde nasıl cereyan etmişse ebedde de aynı şekilde cereyan eden nitelik. Zira mahlûkat ve sıfatları, tamamen Allah'ın takdiriyledir.” Bk. Cebecioğlu, “Resm”, 217.

⁷⁷ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-İşârât*, 1/141.

⁷⁸ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-İşârât*, 1/164.

⁷⁹ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-İşârât*, 1/264.

⁸⁰ Ferâhidî, “Arf”, 2/121; İbn Manzûr, “Arf”, 9/236.

⁸¹ İsfêhânî, “Arf”, 999; Abdullah A. Boks, “Arafât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/261.

⁸² Ferâhidî, “Vkf”, 5/223; İbn Manzûr, “Vkf”, 9/359.

liminde belirli yerlerde bir süre durmasını ifade etmektedir.” Vakfenin yapıldığı Arafât ve Müzdelife bölgelerine de “mevkıf” denilmektedir.⁸³

Nefislerin vakfe yerinin Arafât olduğunu belirten Kuşeyrî, kalplerin vakfe yerinin ise Hakk’a kavuşturan şeyler olduğunu beyan etmektedir.⁸⁴ Kuşeyrî, “Arafât’tan dalga dalga indiğinizde Meş’ar-i Harâm’da Allah’ı zikredin; O’nu, size gösterdiği şekilde zikredin; kuşkusuz siz bundan önce yolunu şaşırmışlardan idiniz.”⁸⁵ âyetinin tefsirinde vakfenin, Allah’ın talebini yerine getirmek için yapıldığını açıklamaktadır. Dolayısıyla Allah insandan, kendisine olan ihsanını zikretmesi gerektiğini beyan etmektedir. Zira o seni irade ettiğin zaman sen O’nu irade etmemiştin. Ancak O seni seçmeseydi sen O’nun rızasını tercih etmezdin.⁸⁶ Bunun yanında o, bu dönemlerde insanın zâhiren diğer insanlardan ayrışmamasını, sıradan insanlardan birisi gibi olması gerektiğini belirtmekte, aksi takdirde o kimsenin gizli şirke düşülebileceğini ifade etmektedir.⁸⁷ Görüldüğü gibi Kuşeyrî, nefislerin vakfesi yanında kalplerin vakfesinden de bahsetmektedir.

Vakfe yerine ulaşan kimse kalbiyle ve sırrıyla bir iradesi olmaksızın ya da tahsise itirazı olmaksızın Hakk’ın onu durdurduğu yerde vakfesini yapar. Yine Arafât’ta vakfe yapan kimse Hakk’a dair mârifet elde eder, Allah’ın onun üzerindeki hakkını öğrenir. Allah’a, kendisi hakkındaki güç ve kuvvetinden uzaklaştığını bildirir. Allah da güç ve kudretiyle ona tanınır. Meş’ar-i Harâm’a ulaştığında ise nefisini unutarak Rabbini hatırlar.⁸⁸

2.2.5. Mina-Şeytan Taşlama

Mina, Mekke ile Müzdelife arasında Kâbe’nin yaklaşık 7 km. kuzeydoğusunda ve Harem sınırları içinde bulunan ve hac ibadetlerinin yapıldığı yerdir. Haccın vaciplerinden biri olan şeytan taşlama da Mina’da

⁸³ Menderes Gürkan, “Vakfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/463.

⁸⁴ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 1/164.

⁸⁵ el-Bakara 2/198.

⁸⁶ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 1/166.

⁸⁷ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 1/166.

⁸⁸ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 1/264.

yapılmaktadır.⁸⁹ Kuşeyrî, “Belirlenmiş günlerde Allah’ı zikredin. Allah’a saygılı olan için iki günde (dönmekte) acele edene günah yoktur; daha uzun kalana da günah yoktur. Allah’a saygılı olun. Bilin ki sizler O’nun huzurunda toplanacaksınız!”⁹⁰ âyetinin tefsirinde insanların, Mina’da bulunma, oradan ayrılma ya da hızla hareket etme hususunda muhayyer bırakıldıklarını bildirmektedir. Bunu da Allah’ın, insanların yüklerini hafifletmesi olarak görmektedir. Daha sonra o, söz konusu âyetin işârî yorumunu şöyle yapmaktadır: “Nefsi ezilen, kalbi hayat bulan ve sırrı müşâhede hakikatleriyle devam eden kişiden, evrâdın ferlerinden birisi düşerse huzur âdâbından hangisine devam ediyorsa kaçırdığı şeyin yerini o alır.”⁹¹

Mina’ya ulaşan kimsenin talep ve isteklerini kalbinden sildiğini dile getiren Kuşeyrî, aynı şekilde bütün hevâ ve şehveti de kalbinden attığını belirtmektedir. Taşları attığında ise kalbinden dünya ve ahiretle ilgili tüm alakaları atacağını ve sırrından onları sileceğini ifade etmektedir. Kurbanı kesmesiyle de arzularının hepsini kestiğini beyan etmektedir. Böylece onun Allah’a yakınlaşacağını belirtmektedir.⁹² Görüldüğü gibi Kuşeyrî, insanın Mina’da şeytanı taşlamasının bir nevi kendi nefsini taşlaması olarak kabul etmekte ve böylece kişinin Allah’a daha da yakınlaştığını ifade etmektedir.

Sonuç

İşârî ya da tasavvufî tefsir zâhirî anlamın ötesinde var olan mânaya işaret edebilmektir. Bir mânanın işârî mânâ olabilmesi de zâhirî anlamdan ilişkisini koparmamasına bağlıdır. Aksi takdirde zâhirî anlamdan kopuk bir mânâ işârî tefsir açısından makbul bir mânâ olmamaktadır. Kuşeyrî’nin *Letâ’ifü’l-İşârât* adlı eseri işârî tarzda kaleme alınmış bir Kur’ân tefsiridir. İşârî tefsirde zâhirî anlamın yanı sıra işârî mânâ da ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle Kuşeyrî bazı âyetlerin tefsirinde

⁸⁹ Mehmet Şener, “Mina”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/96.

⁹⁰ el-Bakara 2/203.

⁹¹ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-İşârât*, 1/169.

⁹² Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-İşârât*, 1/264.

zâhirî ve bâtinî/işârî mânayı beraber zikretmiş, bazı âyetlerin tefsirinde ise doğrudan işârî anlama yönelmiştir. Kuşeyrî, tefsirinin genelinde uyguladığı bu yöntemi hac ile ilgili âyetlerin tefsirinde de icra etmiştir.

Kuşeyrî, hac ile ilgili âyetleri tefsir ederken zâhirî anlamda salt bilgi verme kaygısına düşmemiştir. Bilakis o, sûfi kişiliğinden hareketle söz konusu âyetlerin tefsirinde tasavvufdaki hal ve makamlar çerçevesinde işârî yorumlarda bulunmuştur. Bu nedenle Kuşeyrî, zâhirî anlamdan ziyade bu âyetleri işârî olarak tefsir etme yoluna gitmiştir. Bunu yaparken o, öncelikle kendi görüşlerini zikretmiş, ardından da var olan görüşleri nakletmiştir. Böylece Kuşeyrî, söz konusu âyetlerin yorumunda ortak payda olarak Allah'a yakın olmak temasına vurgu yapmış ve böylece *Letâ'ifü'l-işârât*'ın bir işârî/tasavvufî tefsir olma özelliğini ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Acem, Refik. *Mevsûatü mustalahâtî't-tasavvufî'l-İslâmî*. Lübnan: y.y., 1999.
- Akpınar, Ali. "İşârî Tefsir ve Kuşeyrî'nin Besmele Tefsiri". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9 (2002), 53-92.
- Altuntaş, Mehmet. "Evrensel İslâm Kardeşliğinin Tesisi ve Kur'an'da Hac İbadeti". *Sosyolojik ve Psikolojik Boyutlarıyla Hac*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1974.
- Ay, Mahmut. "İşârî Tefsiri Yeniden Düşünmek". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2011), 103-148.
- Baklı, Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr. *Arâisü'l-beyân fi hakâiki'l-Kur'an*. thk. Ahmed Ferid. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.
- Bayram, Enver. "Rûzbihan-ı Baklı'nın Arâisü'l-Beyân'ında İbadetlere Dair Bazı İşârî Yorumlar". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Amasya İlahiyat Dergisi = Amasya Theology Journal]* 7/11 (2018), 201-219.
- Boks, Abdullah A. "Arafât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/261-263. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Ağaç Yayınları, 2009.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü'l-luga*. thk. Ahmed 'Abdülğafûr Attar. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Çelik, Hüseyin. *Kur'an'a İşâri Yaklaşımlar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021.
- Demirli, Ekrem. "Kuşeyrî'den İbnü'l-Arabî'ye İşâri Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşâri Yorumdan Tahkîke Doğru Kur'an-ı Kerim Yorumculuğunun Gelişimi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi]* 40 (2013), 121-142.
- Durmuş, İsmail. "Kinaye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/34-36. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Ferâhîdî, Ebû 'Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. 'Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Mehdi Mahzumî-İbrâhîm es-Semaraî. b.y: y.y., ts.
- Gürkan, Menderes. "Vakfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/463-465. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Harman, Ömer Faruk. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/382-386. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- İbn Acîbe, Ahmed el-Hasenî. *Tefsîru'l-Fâtihati'l-kebir*. thk. Bessâm Mahmûd Bârûd. Ebû Dabi: el-Mücemmeu's-Sekâfi, 1999.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr. h. 1414.
- İsfahânî, Rağîb. *el-Müfredât*. çev. Yûsuf Türker. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- Karaman, Hayreddin vd. *İlmihal İman ve İbadetler*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.
- Kuşeyrî, 'Abdülkerîm. *Letâ'ifü'l-işârât*. thk. İbrâhîm el-Besyûnî. Mısır: el-Hey'eti'l- Mısriyyeti li'l-Kitâb, ts.
- Mevsilî, 'Abdullâh b. Mahmud. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2009.
- Öğüt, Salim. "İhram". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/539-542. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Öğüt, Salim. "Sa'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/206-207. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

- Özaydın, Abdülkerim. “Hac”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/386-389. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: y.y., 1981.
- Sinanoglu, Mustafa. “Teklif”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/385-387. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Şener, Mehmet. “Mina”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/96-97. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfu istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, çev. Abdullah el-Khalidî. Lübnan: y.y., 1996.
- Tosun, Necdet. “Sır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/115-116. Ankara: TDV Yayınları 2009.
- Uludağ, Süleyman. “Fakr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/132-134. Ankara: TDV Yayınları 1995.
- Uludağ, Süleyman. “İşârî Tefsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/424-428. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Uludağ, Süleyman. “Müşâhede”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/152-153. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Ünal, Sadettin. “Kâbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/14-21. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Yaran, Rahmi. “Hac”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/410-413. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Yıldırım, Ahmet. “İslam Düşünce Geleneğinde İşârî ve İrfani Yorum”. *İslam ve Yorum Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*. Malatya: TDV Yayınları, 2017.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zerkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü'l-İrfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1996.